

NİHAYETSİZ TAŞ: SANAT VE ARKEOLOJİNİN KESİŞİM NOKTASI

CHRISTOPHER LIGHTFOOT

Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan ve coğrafyada Mezopotamya diye adlandırılan alan, topraktan yapılmış tarih öncesi yerleşim höyükleri yönünden zengindir. Bu yapılar, Mezopotamya ovalarının engebesiz peyzajını kaplarlar. Bu coğrafyanın duvarları, sarayları ve tapınakları kerpiçten ibarettir: Nesilden nesile, katman katman, üst üste koyulmuş. İnsanların inşa ettikleri yapılar erken dönem Mezopotamya'nın din, kentsel yaşam ve yazın geleneklerinin de odağındaydı. Bu yapıların sakinleri de kraliyet arşivlerinde tutmak için, ödemelerden alışverişlere, erzak kayıtlarından matematiksel işlemlere kadar pek çok şeyi fırınlanmamış kil tabletlere çivi yazısı ile yazmayı öğrenmişlerdi. Böylece karmaşık toplumların temelini attılar—yani şimdi bildiğimiz anlamıyla uygarlığın.

Arkeoloji bilimi açısından genelde Mezopotamya eski Mısır'ın tam zıttı olarak kabul edilir. Mısır, taşlı ve çorak coğrafyasına canlılık getiren alüvyonları taşıyan yıllık taşkınların müsebbibi başka bir nehrin, Nil'in, baskın olduğu bir bölgedir. Mısır'da toprağa rağbet yoktur; öte yandan, bölgede kayalıktan bol bir şey yoktur. Bu yüzden, taş önemli bina ve anıtların inşası için kullanılan doğal bir materyaldi ve taş duvarların yüzeyleri, boyalı plasterlerin uygulanabileceği ve hiyerogliflerin kazınabileceği uygun alanı sağlıyordu. Bu sebeple, Mısır'daki antik alanlar Mezopotamya'dakinden daha uzun süre ayakta kalabilmiştir. Taş dayanıklıdır ancak fırınlanmamış kil kırılğandır ve kolay çözünebilir; doğal durumu olan toprağa dönüşebilir ve su ile yeniden can verilerek kullanılmaya hazır hale getirilebilir.

Erken uygarlıklar tarihe yön veren bir dizi keşif ve buluşun sonucunda gelişmiştir. Bu uygarlıkların pek çoğu, hayvancılık ve tarımın ilk izlerinin bulunduğu birkaç alandan biri olan kuzey Mezopotamya ile yakından ilişkilidir. Kuzey Mezopotamya; *homo sapiens*'in ilk kez Akdeniz dünyası ve İran platosuna göç etmesine imkan sağlayan, güneydeki çöllerle kuzeydeki dağlar arasında bir geçiş sunan Bereketli Hilal'in bir parçasıydı. Sonrasında da, Indus Nehri'nden Nil'e kadar uzanan bir genişlikte yeni teknolojiler, yetiler ve toplumsal gelişmelerin paylaşılıp değiş tokuş edildiği bir bölge halini aldı.

Kuzey Mezopotamya'daki zengin araziler ve su kaynaklarının bolluğu başta toynaklılar (geyik, koyun, keçi ve domuz gibi) olmak üzere pek çok hayvanı çekiyordu. Böylece; tohum, yemiş ve meyve gibi besinleri toplayan ve bereketli avlara çıkan erken dönem avcı-toplayıcılar da buraya gelmeye başladı. Nüfus zamanla arttıkça besin kaynakları için rekabet de arttı. Bu yüzden, her grup kendi besin arama ve avlanma bölgesini kurarak daha yerleşik bir hayata doğru geçmek zorunda kaldı. Bölgedeki vahşi hayvan

miktarı yetersiz kalınca, insanlar mecburiyetten mahsul yetiştirmeyi ve hayvanları evcilleştirmeyi öğrendiler. Bunun bir sonucu da kalıcı meskenler kurmaları oldu. Tüm yıl boyunca aynı yerde yaşayarak mahsullerine bakabiliyor, hayvanlarını güdebiliyor, onları hem yırtıcı hayvanlardan hem de insan rakiplerinden koruyabiliyorlardı. Bu şekilde yaşamak organizasyon, planlama ve işbirliği gerektiriyordu—bununla beraber, iletişim yetilerini geliştiriyor, emeğin çok daha yoğunlaşmasına sağlıyorlardı.

Erken dönem çiftçiler, avcı toplayıcı atalarından çok daha fazla çalışıyorlardı. Çabalarının karşılığı ise ekilebilir buğday ve üzüm asmasıydı. Bu iki ürünün de ilk olarak kuzey Mezopotamya'da ortaya çıktığını ileri sürmek anlamsız değil. Ekmek ve şarap beslenmelerindeki iki temel mahsuldü, bu ürünleri ritüellerinde de kullanıyorlardı—sanki insanlığın devam etmesi için tanrılar tarafından sunulmuş gıdalardı bunlar. İlk zamanlardan beri kutsal olarak görülen etin yerini almadılar— bu da hayvan kurban etme pratiğini ve sunaklardaki yanık et adaklarını açıklar. Ancak, ekmek ve şarabın da dahil oluşuyla öğünler daha lezzetli ve keyifli hâle gelmişti. Hem de çömlek kullanmadan hazırlanabiliyorlardı. Gerçekten de, ekmeğin yapımı kendi içinde devrim niteliğindedi çünkü içine bir şeyler konulabilmesinin yanı sıra kolayca taşınabilen ve saklanabilen bir gıda maddesiydi. Değirmen taşları ve şarap tulumları, ateşin etrafında bir şeyler yiyip içmek için gayet yeterliydi. Barbekünün hâlen daha popüler bir açık hava eğlencesi olması hiç de şaşırtıcı değil.

Ateş ile oynamak insanlık tarihinin en eski uğraşlarından biri olsa gerek. Ne olacağını görmek için alevlere bir şeyler atmak hâlen, özellikle de çocuklar tarafından, sürdürülen bir aktivite. İşte bu aktiviteden, önce metalürji, muhtemelen epey bir sonra da camcılık ortaya çıktı. O zamana dek, insanlığın kullanıp şekil verebildiği yegâne inorganik materyaller taş ve kildi. Taş Devri binlerce yıl sürdü fakat, Yakın Doğu'da, ancak bu çağın sonunda, yani yaklaşık on bin yıl önce, çömlek yapmak için kili fırınlama tekniği keşfedildi. İlk tencereleri kilden biçimlendiren ilk çiftçilerdi, çünkü tarlalarda çalışırken çocuklarına kolay sindirilebilir yemekler hazırlamaları gerekiyordu.

Bereketli Hilal'in etrafına yayılmış pek çok arkeolojik alan Neolitik çağın sonunda ortaya çıkan köklü değişiklikleri yansıtır. Bunların arasından en etkileyicileri, Türkiye'nin güney doğusundaki Fırat ve Dicle nehirlerinin kıyılarında bulunabilen yerleşik hayat öncesi, çömlek kullanmayan toplumlara ait alanlardır. Varlıklarına dair günümüze kadar kalan tek izler; çakmaktaşı aletler ve yüzlercesi, hatta binlercesi şu anda yüzeyi kaplayan micirler ve artık parçalarıdır.

İnsanların varlığına kanıt olarak sunabileceğimiz hiçbir bina kalıntısı, hiçbir kırık çömlek parçası bulunmaz. Tek kalan çakmaktaşıdır ve tüm organik materyaller—geçici sığınaklar, kemikten yapılmış aletler ve hatta gömü alanları—kaybolmuş, toprağa karışmıştır.

Göbekli Tepe'deki baş döndürücü keşifler de bu arka plan bağlamında okunmalıdır. Burası, Eski Taş Devri'nin son dönemi olarak da bilinen, M.Ö. 10000 yılından çok öncesine kadar uzanan Epipaleolitik döneme ait, çok eski bir alandır. Yapıldığı dönemde, göçebe ve yaylacı bir yaşam süren, geçici mevsimlik kamplar kurarak mağaralarda yaşayan avcı toplayıcıların dönemine tekabül eder. Bu insanlar avlanmak için küçük ok uçlar, deri soymak için daha büyük kazıyıcılar ve yabani tahılları hasat etmek için bıçaklar gibi pek çok taş alet yapmışlardır. Yine taştan yapılmış kaba aletler kullanarak büyük taş parçalarından havan ve tokmaklar oymuşlardır. Bu dönemde bölgedeki en yaygın hayvansal gıda kaynakları geyik, ceylan ve farklı tür dağ keçileri ile kuşlar, kertenkeleler, tilki, kaplumbağa ve tavşan gibi küçük hayvanlardır. Daha nadir görülenler ise yaban öküzü, yaban atı ve eşiği ve yaban domuzudur. Arkeolojik kanıtlar da bu büyük hayvanları avlamanın daha tehlikeli ve zorlu olduğunu ortaya koyuyor. Zaten Göbekli Tepe'deki taş kabartmalarda temsil edilen hayvanlar arasında da boğalar ve yaban domuzları ile Mezopotamya aslanı gibi büyük yırtıcı hayvanlar da bulunuyor.

Alan, bir kısmı Göbekli Tepe'yi önemli ve kendine özgü bir yer yapan taş anıtları inşa edebilmek için kazılmış taşlı bir platonun üzerinde durur. Dikilitaşların olduğu yirmi kadar dairesel yerleşkenin olduğu düşünülmektedir ancak bugüne dek yalnızca dördüne ulaşılmıştır. Her bir dairede etkileyici boyut ve ağırlıktaki T biçimli sütunlar çember biçiminde sıralanmış, kayalara kazılmış girintiler üzerine yerleştirilmiş ve çeper duvarlarına inşa edilmişlerdir. Her bir dairenin merkezinde uzunluğu altı metreye kadar çıkan ve birbirine bakan iki uzun dikilitaş bulunmaktadır ve bu taşlar stilize insan biçimlerini yansıtır gibi duran figürlerle süslenmişlerdir. Sütunların pek çoğunun yüzeyinde soyut resimler ve hayvanlar, sürüngenler, kuşlar ve böceklerin çeşitli canlı pozlarını yansıtan rölyefler bulunur. Bazıları geniş, düz yüzey üzerine tek bir hayvanın oyulmuş olduğu sade tasarımlarken bazıları da çeşitli canlıları içeren karmaşık örüntüler ile kaplıdır. Hiçbir insan figürü resmedilmemiştir ve av sahnesi mevcut değildir. Resmedilen canlılar ise muhtemelen bölgenin tanınan canlıları olmalıdır. Bu rölyeflerin yapıldığı zamanda bölgenin şimdikine nazaran daha az çorak, daha ağaçlık bir yer olduğuna ve geniş bir yelpazede hayvan çeşitliliği ve bitki örtüsüne ev sahipliği yaptığına inanılıyor.

Bu oymaların tam olarak ne anlama geldiğini bugün bilmemiz mümkün değil ancak ya doğaüstü güçlerin bir temsili ya da kötülüğe karşı koruyucu semboller olarak bir tür Şamanist amaca hizmet ettiğini tahmin edebiliriz. Dairesel yerleşkeler ile daha sonraki bir tarihe ait olan ama çok benzer kullanım amacına sahip olan ikinci bir dizi dikilitaş tapınak olarak değerlendirilebiliriz. Üstleri açık mıydı yoksa kapalı mıydı kesin değildir ancak, orada yer alan ayinlere katılanların oturabileceği sıraların olduğu kısım açıktır. Bu yapı, iyi organize olmuş ve bu anıtları inşa etmek için gerekli olan zamanı ve çabayı ayırabilmiş bir topluma işaret ediyor. Avcı-toplayıcı grupları hem yapımına katkı sunmak için hem de orada ifa edilen ritüellere katılabilmek için uzaktan ve farklı coğrafyalardan gelmiş olmalıdır. Yapının inşasının; büyük ve güçlü bir liderin emirleri ile yapılmış değil, kutsal insanlar tarafından kontrol edilen gönüllü ve ortak bir girişim olması muhtemel görünüyor. Her hâlükârda, sütun tapınakların inşası birden fazla nesli emeği ile uzun yıllar sürmüş olmalıdır. Gerçekten de, alanın üç bin yıl kadar kullanıldığı tahmin ediliyor.

Göbekli Tepe kazılarında önce, arkeologlar gelişmiş toplumların, Bereketli Hilal çevresindeki insanların yıl boyunca belirli yerleşim yerlerinde yaşamaya, mahsuller yetiştirmeye ve hayvanları evcilleştirmeye başladığı Neolitik Devrim ile ortaya çıktığını kabul ediyorlardı. Bunun sonucunda da; çömlekçilik ortaya çıkmış, metal arıtılmaya başlanmış ve Mezopotamya peyzajının dört bir yanında bulunan insan yapımı tepeler veya höyükler üzerine büyük kentli topluluklar, saraylar ve tapınaklar inşa edilmişti. Hiyerarşilerin, teolojilerin, okuryazarlığın ve gelişmiş sanatsal ifadenin ortaya çıkışı uygarlığın doğuşu olarak görüldü. Göbekli Tepe ise bu yaklaşımı kökünden değiştirerek kendi mistisizmi ve gizemini yarattı. Bu alanı ziyaret edenler, yorumlama ve bağlama otur-tma konusunda hâlâ ciddi zorluklarla yüzleşiyor.

Göbekli Tepe'nin mimarisi ise temel olarak yenidir. Bilinen en eski anıtsal yapı olarak kabul edilmesi bir yana, yapı malzemesi de biçimsel olarak ayrışmasına neden olur. Taş kullanımının "inşaatçıların" farklı düşünmeye ittiği aşıkardır. Taş, doğası gereği, daire veya küreden çok çizgisel ve kübik şekiller almaya meyillidir. Düz çizgi, sanatsal ifadenin olmadığı gibi doğanın da bir parçası değildir. Tıpkı akıntılar ve nehirlerin yeryüzü üzerinde kıvrılıp durması gibi, el de doğal olarak vücudun tarama hareketini takip eder. İlk insanlar da doğa ile daha uyumlu olan dairesel şekillere yatkındılar—bu yüzden, ilk kalıcı yerleşim yerleri atalarının yaptığı çadır benzeri geçici sığınaklara benzer biçimde yuvarlaklı. Göbekli Tepe'de olduğu gibi, binalarını taştan yapmaya karar verdiklerinde, yeni şekiller kullanmak zorunda kaldılar.

Sütunlar düzgün profilli ve keskin köşe ve açılara sahipken, sütunların dikildiği odalar ise kare şeklini almaya başladı.

Göbekli Tepe'nin bugüne dek ayakta kalması da dikkat çekicidir. Taş yapıları, materyal kültürün çakmaktaşı alet parçaları dışında neredeyse hiç ayakta kalamadığı zamanlardan bize miras kalmış bir sebat abidesidir. Sütunlar da toprağın altında olmasalardı muhtemelen bu kadar uzun süre dayanamazlardı. Taşlı platonun üzerindeki tapınakların etrafındaki dolgu da, sonradan yapılanların aksine bilinçli olarak topraktan yapılmamış, kazı sonucu moloz katmanlarından oluşmuş suni höyükler yaratmıştır. Bu höyükler çoğunlukla çakmaktaşı mıcır, kullanılmayan taş aletler ve hayvan kemiklerinden oluşur. Eğer sütunlar bugüne dek dış dünyaya maruz bırakılmış olsaydı, arada geçen binlerce yıl sonunda toprak ve yağmur ile yıpranıp giderdi. Don ve mikroskobik algler yavaş yavaş yüzeyini aşındırırdı. İnsanlar da bu taşları başka amaçlar için kullanabilirdi. Taşın dayanıklılığı onu devamlı geri dönüştürülebilir yapar; böylece, toprak ve suyun baskın olduğu, iki nehrin arasındaki Mezopotamya'da, taş inşa malzemesi olarak değer kazanır.

Göbekli Tepe arkeolojik bir muamma olmanın yanı sıra yaratılış ve yaratılan arasındaki ebedi mücadeleyi de simgeler. Taş çemberler kozmosu ve doğayı temsil ediyor olabilir ancak, suni olanın da bir sembolüdür. Bugün de olduğu gibi, o zaman da en büyük zorluk taşın sert çizgileri ile sanatın yumuşak kıvrımlarını bir araya getirmektir. "Oyuklar ve Höyükler" sergisinde Sinem Dişli bu ilişkileri ele alıyor ve sanatı yoluyla kişisel bir yorum sunuyor.

Dr. Christopher Lightfoot, yakın zamana kadar New York Metropolitan Museum of Art'ta Roma Sanatı küratörlüğü yapmış, antik cam uzmanı bir arkeologdur.

TIMELESS STONE IN ART AND ARCHAEOLOGY

CHRISTOPHER LIGHTFOOT

Mesopotamia, the land between the Euphrates and Tigris rivers, is an area rich in prehistoric settlement mounds, built of earth. These artifacts dominate the flat landscape of the Mesopotamian plains. Their walls, palaces, and temples were constructed of sundried brick, piled up layer after layer, generation after generation. The citadels made by humans were the focus of early Mesopotamian traditions of religion, urban life, and literacy. Their inhabitants, too, learnt to write cuneiform on unfired clay tablets that were then stored in royal archives as a record of payments, transactions, supplies, and mathematical calculations. They formed the basis of complex societies—the start of civilization as we now know it.

Generally, in terms of the archaeology, Mesopotamia stands in contrast to ancient Egypt, another land dominated by a river—the Nile, whose annual flood brings life-giving silt to the barren, rocky landscape of Egypt. There soil was at a premium, while rock abounds. Stone was the natural material to use for the construction of major buildings and monuments, and stone walls provided the surfaces on which painted plaster was applied and hieroglyphic inscriptions were carved. Because of this, so much more has survived of the ancient sites in Egypt than in Mesopotamia. Stone is durable, whereas unfired clay is fragile and decomposes, reverting to its natural state as earth, ready to be used again when revitalized by water.

Early civilizations developed as a result of a series of life-changing discoveries and inventions. Many of these are closely connected with northern Mesopotamia, one of the principal areas where there is evidence for the beginnings of animal husbandry and agriculture. Northern Mesopotamia was part of the Fertile Crescent, a land bridge between the deserts to the south and the mountains to the north that allowed homo sapiens first to migrate between the Mediterranean world and the Iranian plateau. Later, it was also the highway by which new technologies, skills, and societal developments were shared and exchanged, extending all the way from the Indus River to the Nile.

In northern Mesopotamia the rich lands and abundant supplies of water attracted animals, especially various species of ungulates (hoofed animals like deer, sheep, goats, and pigs), to the region. These, in turn, drew in early hunter-gatherers, who foraged for food such as seeds, nuts, and berries, and hunted the plentiful game. As the population gradually grew over time, competition for these food supplies increased. So, each group would have established its own hunting and foraging territory, encouraging a more settled way of life. When local supplies of wild animals proved

insufficient, humankind learned to harvest crops and domesticate animals out of necessity, and one result was that they came to establish permanent settlements. By living in the same place all year round, they could tend their crops and herd their animals, protecting them from animal predators and human rivals alike. It required organization, planning, and co-operation—as well as improving communication skills and creating a greater intensification of labor.

Early farmers worked much harder than their hunter-gatherer predecessors did. The results of their efforts, however, brought about the creation of domesticated wheat and the cultivated vine. It is, perhaps, not unreasonable to suggest that both of these crops may have developed first in northern Mesopotamia. Bread and wine were two staples in the diet, and it is not surprising that they took on ritual significance—the foods provided, as it were, by the gods to sustain humankind. They did not replace meat, which was also regarded as sacred from early times—hence the practice of animal sacrifice and burning offerings of meat on altars. But the addition of bread and wine made meals more palatable and pleasant, and they could be prepared without recourse to pottery. Indeed, the making of bread was revolutionary in itself because it provided a foodstuff that could be stored and transported easily, as well as used as a handy wrapper. Grinding stones and wineskins provided all the necessary equipment to enjoy a meal and a drink around a fire. It is no wonder that the barbecue remains a popular open-air pastime.

Playing with fire must be one of the oldest activities in human history. Throwing things into the flames to see what happens is still a favorite pastime, especially for children. From this activity sprang the development of metallurgy and, probably considerably later, the discovery of glassmaking. Until then, the only non-organic materials that humankind had been able to use and shape were made of stone and clay. The Stone Age lasted for millennia and, in the Near East, it was only at the very end of that period, around ten thousand years ago, that the technique of firing clay to make pottery was invented. It was the early agriculturists who made the first cooking pots, and they did so principally to prepare easily digestible food for their children while working in the fields.

Several archaeological sites scattered across the Fertile Crescent document the momentous changes that occurred at the end of the Neolithic period. Of these, the most impressive are the pre-settlement Aceramic ones, examples of which can be found on the banks of both the Euphrates and the Tigris rivers in southeast Turkey. The only trace that survives today of their use is a thick scatter of flint tools, chips, and

cores, hundreds and thousands of which lie on the modern surface. There are no outlines of buildings and no pieces of broken pottery to attest the presence of humans. The flint stones alone remain, and all the organic material—temporary shelters, bone utensils and ornaments, and even burials—have disappeared back into the earth.

It is in the context of this background that the amazing discoveries at Göbekli Tepe should be viewed. It is a very ancient site, dating to the Epipaleolithic period, also known as the Final Old Stone Age, stretching back long before 10,000 B.C. This was still the time of the hunter-gatherers, who lived in cave shelters and temporary seasonal camps with a nomadic or transhumant lifestyle. They produced stone tools such as microliths as arrow tips for hunting, larger scrapers for de-fleshing skins, and blades for harvesting wild cereals. They were also able to make stone mortars and pestles, carved laboriously out of solid blocks using only crude tools also made of stone. The most prevalent animal food sources in the region during this period were deer, gazelle, and ibex of various species, and smaller animals including birds, lizards, fox, tortoise, and hare. Less common were aurochs (wild cattle), equids (wild horses and asses), and wild boars, the archaeological evidence reflects the fact that these larger animals were more difficult and dangerous to hunt. Certainly, at Göbekli Tepe some of the stone representations are of bulls and wild boars, as well as large predators such as the Mesopotamian lion.

The site stands on a rocky plateau, part of which has been quarried to furnish the stone monuments that make Göbekli Tepe such an important and distinctive place. Some twenty circles of standing stones are thought to exist but nine of them have been accessed so far. Each circle comprises a radiating row of T-shaped pillars of impressive size and weight, set in sockets carved into the bedrock and built into a perimeter wall. At the center of each circle stand two taller monoliths, measuring up to six meters in height, that face each other and are decorated with figures appearing to represent a stylized human form. The surfaces of many of the pillars are decorated with abstract pictographs and relief carvings of animals, reptiles, birds, and insects in various lively poses. Some designs are stark with a solitary animal carved on broad, flat surfaces; others are covered with complex patterns comprising numerous creatures. No human figures are depicted, and no scenes of hunting are included. The creatures are, however, ones that must have been familiar and local to the area. It is believed that the region was less barren, more wooded, and able to sustain a wider variety of fauna

and flora when the carvings were made than it is now.

The precise meaning of the carvings eludes us today, but they presumably had some shamanistic purpose, either as representations of supernatural powers or as apotropaic symbols. The circular compounds and a second series of pillars in smaller square enclosures, dated to a later but closely connected phase of use, may be regarded as sanctuaries. There are significant evidence supporting that they were covered, besides it is clear that participants in whatever ceremonies took place in them were provided with benches on which to sit. The entire complex speaks of a society that was well organized and was committed to devoting large amounts of time and effort to the work needed to create them. Groups of hunter-gatherers must have come from far and wide, both to contribute to its construction and to participate in the rituals that were performed there. It seems likely that this was a voluntary, communal enterprise, perhaps supervised by holy men, rather than a task carried out on the orders of a great and powerful leader. In any case, the construction of the pillar sanctuaries must have taken many years and involved several generations to complete. Indeed, it is estimated that the site functioned for as long as one thousand five hundred years.

Before the excavation of Göbekli Tepe, it was generally accepted by archaeologists that sophisticated communities only started to develop with the so-called Neolithic Revolution when, across the Fertile Crescent, early humankind began to live in yearlong settlements, to cultivate crops, and to domesticate animals. This, in turn, led to the making of pottery, the refining of metals, and eventually the construction of palaces and temples in larger urban communities on the manmade tells or *höyüks*, many of which dot the Mesopotamian landscape. This was seen as the birth of civilization, with the creation of hierarchies, theologies, literacy, and developed artistic expression. Göbekli Tepe has dramatically changed that perception and has created its own mysticism and mystery. The visitor is faced with the challenges of interpreting and contextualizing the site.

The architecture of Göbekli Tepe is radically new. Not only is it claimed to be the earliest monumental structure, but the use of stone also compelled the builders to think differently. Stone lends itself to linear and cubic shapes, not circles and spheres. The straight line is not a part of nature nor, it may be argued, artistic expression. The hand naturally follows the sweeping movement of the body, just as streams and rivers twist and turn through the landscape. Early humans, too, were more comfortable with circular shapes that were in harmony with the natural

world—hence the earliest permanent habitations were round, imitating the temporary tent-like shelters that their ancestors had made. When they came to fashion buildings out of stone, as at Göbekli Tepe, they had to adopt new shapes. The pillars are straight-sided with precise corners and angles, and the rooms in which they were erected also became square.

The survival of Göbekli Tepe is remarkable. Its stone structures are a monumental sign of permanency from a time when little of the material culture survived, apart from abundant scatters of flint tools. The pillars, too, might not have fared so well if they had not been buried—for what reason and exactly when we do not know. The backfilling of the sanctuaries on top of the stony plateau created an artificial mound but one not made, as in the case of later artifacts, of earth and layers of occupation debris. It is comprised of mainly flint gravel, discarded stone tools, and animal bone. If the pillars had remained exposed to the elements, they would have become worn by wind and rain over the intervening millennia. Frost and microscopic algae would have gradually attacked and weathered their surfaces. People, too, would later have reused the stones for other purposes. The durability of the stone lends itself to constant recycling, prized as a valuable building material especially in Mesopotamia, the land between two rivers, where earth and water dominate.

Göbekli Tepe, as well as being an archaeological enigma, stands for the eternal struggle between creation and created. The stone circles may represent the cosmos and the natural world, but they are also a symbol of the artificial. The challenge was, and remains still, how to combine the hard lines of stone with the soft curves of art. In the exhibition “Hollows and Mounds—Oyuklar ve Höyükler”, Sinem Dişli explores these relationships and offers a personal interpretation through her art.

Dr. Christopher Lightfoot is an archaeologist, specialist in ancient glass and, until recently, the Curator of Roman Art at the Metropolitan Museum of Art, New York.